

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

jaargang 13 (2011)
aflevering 1

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (ovr)
Uitgeverij Verloren bv te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

De Stichting Oud-Vaderlands Recht geeft sinds 1999 Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden uit als opvolger van de in de jaren 1879-1999 gepubliceerde Verslagen en Mededelingen.

Pro Memorie is een peer reviewed tijdschrift. Een bijdrage wordt opgenomen na beoordeling volgens de principes van double blind peer review.

Pro Memorie bevat naast artikelen over de rechtsgeschiedenis van de oude Nederlanden en de voormalige overzeese vestigingen van Nederland en België ook recensies en aankondigingen (van dissertaties, oraties en specifiek rechtshistorische monografieën), kronieken (korte overzichten van activiteiten), interviews, necrologieën en beknopte biografieën van belangrijke rechtshistorici uit het Nederlandse taalgebied. Het werkterrein van Pro Memorie sluit aan bij dat van de Stichting Oud-Vaderlands Recht, maar doordat het tijdschrift zich nadrukkelijk ook op de zuidelijke Nederlanden richt, beslaat het een ruimer gebied. Het staat wel open voor studies op het terrein van het gerecipieerde geleerde recht, maar zal geen bijdragen bevatten betreffende het Romeinse en het canonieke recht, behalve als deze direct betrekking hebben op de Nederlanden. Pro Memorie richt zich dus ook niet op dezelfde doelgroep als het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis.

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot Uitgave der bronnen van het Oud-Vaderlands Recht door Uitgeverij Verloren te Hilversum. Het tijdschrift wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting ovr.

De onafhankelijkheid van de redactie wordt gewaarborgd door het Redactiestatuut.

Contribuant van ovr Contribuant van ovr wordt men door zich te abonneren op Pro Memorie. U kunt dat doen door te bellen, schrijven of mailen naar:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 ja Hilversum
tel.: 035-6859856 E-mail: bestel@verloren.nl www.verloren.nl

Redactie

Prof.dr. T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur; Prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland; prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België; dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris; Prof.dr. C.M. Cappon (Universiteit van Amsterdam); prof. dr. S. Dauchy (Université Lille 2); prof.dr. B.C.M. van Erp-Jacobs (Universiteit Tilburg); prof.dr. D. Heirbaut (Universiteit Gent); prof.em.mr. P.L. Nève (Universiteit Tilburg en Radboud Universiteit), erelid; prof.dr. E. Put (Katholieke Universiteit Leuven en Rijksarchief Leuven); prof.dr. C.H. van Rhee (Universiteit Maastricht); prof.dr. J.S.L.A.W.B. Roes (Radboud Universiteit)

Uitgever

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 ja Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl
Stichting OVR
www.rechtsgeschiedenis.org

Foto omslag:

Justitia van Hans Vredeman de Vries in het stadhuis van Gdansk. © Historisch Museum Gdansk.

Jaarcontributie €35,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is €20,-

issn 1566-7146

Redactioneel

L.S.,

Met veel genoegen presenteert de redactie hierbij de eerste aflevering van jaargang 13 van Pro Memorie. In de beste traditie van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht opent Oebele Vries dit nummer met een boeiende beschouwing over het middeleeuwse Landrecht van Stellingwerf. Marie-Charlotte Le Bailly grijpt het verschijnen van het negende deel in de reeks procesgidsen voor de gebruikers van de archieven van de gewestelijke hoven van justitie in de Republiek der Verenigde Nederlanden aan voor een eerste vergelijkende analyse van het procesvolume bij een aantal hoge gerechtshoven in de Noordelijke Nederlanden. Martin de Bruijn gaat in debat over de vraag of men in de Middeleeuwen wel 'eigendom' kende en over de risico's van het gebruik van anachronistische begrippen in de rechtsgeschiedenis. Onder de titel 'Stad van Justitie of stad van geweld' analyseert Maarten Müller de Alkmaarse strafrechtspraktijk in de zestiende eeuw. Eddy Put richt zich, evenals Le Bailly, op een analyse van de door OVR uitgegeven reeks Procesgidsen en betreft daarbij enkele recent verschenen inventarissen van rechterlijke archieven. Hij stelt zich daarbij de vraag naar de meest wenselijke ontsluiting van rechterlijke archieven in Noord en Zuid. Alain Wijffels zorgt voor de inmiddels traditie geworden rechtsiconografische beschouwing. In de kijker staan dit maal de schilderijen van Hans Vredeman de Vries in het stadhuis van Danzig (Gdansk), over het thema 'Justitie en Behoorlijk bestuur'. Als laatste volgt een bijdrage van de hand van Jan Lokin, over 250 jaar 'Pro excolendo iure patrio', waarin uitgebreid aandacht wordt besteed aan de esotherische rituelen en gebruiken van dit eerbiedwaardig instituut. De aflevering sluit af met enkele recensies.

De redactie streeft ernaar om de handelingen van het op 13 mei 2011 te Amsterdam gehouden congres 'Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813', over de juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion met Frankrijk', als bijzonder nummer uit te brengen. Deze bijzondere aflevering onder redactie van Jan Hallebeek en Boudewijn Sirks zal naar verwachting omstreeks de jaarwisseling verschijnen.

Louis Berkvens (Universiteit Maastricht, hoofdredacteur Nederland)

Georges Martyn (Universiteit Gent, hoofdredacteur Vlaanderen)

Paul Brood (Nationaal Archief, redactiesecretaris)

DE MIDDELEEUWEN KENDEN GEEN EIGENDOM

HET GEBRUIK VAN ANACHRONISTISCHE BEGRIPPEN VOOR DE RECHTEN OP ONROEREND GOED

Inleiding

Op 6 mei 1280 gaf de abdis van het adellijk vrouwenstift Elten bij Emmerik aan graaf Willem V van Holland de landstreek ‘Nardincklant’ – later het Gooi genoemd, hoewel Naardingland omvangrijker was – met alle toebehoren uit tegen een vast bedrag (*ad firmam pensionem*) van 25 pond Utrechtse penningen per jaar.¹ In zijn recent verschenen dissertatie *Van meenten tot marken* omschrijft Anton Kos deze uitgifte als erfpacht: Floris werd volgens hem erfpachter van het stift Elten.² Hiermee neemt hij stelling in een discussie die ik een aantal jaren geleden heb gevoerd met C.M. Cappon en kiest hij voor de opvatting van deze laatste dat we in de rechtsgeschiedenis gebruik moeten maken van moderne termen om oude rechtsfiguren te benoemen. Ik heb daar in de genoemde discussie bezwaar tegen gemaakt, omdat het leidt toch anachronismen en – wat erger is – een verkeerd begrip van de historische werkelijkheid.³

Kos, die zelf een nakomeling is van de zogeheten erfgooiers, heeft kennisgenomen van deze discussie en tevens van de problematiek van de middeleeuwse rechten op onroerend goed die het rechtshistorisch bedrijf ruim een halve eeuw geleden intensief heeft beziggehouden.⁴ Het ging hierbij met name om de vraag of er in de loop van de eeuwen sprake is geweest van ‘eigendomsverschuiving’, waarbij de eigendom zich heeft verplaatst van de uitgevers van onroerend goed naar de verkrijgers ervan. In deze discussie stonden ver-

1 Onder meer uitgegeven door F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* (hierna verkort OSU), dl. 4, 's-Gravenhage, 1954, nr. 2031; J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (hierna verkort OH), dl. 4, Assen, 1997, nr. 1903.

2 A. Kos, *Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)*, Hilversum, 2010. Een enkele keer spreekt hij overigens van ‘erfelijke pacht’ (bv. blz. 87), wat hij beter consequent had kunnen doen om het verschil met de huidige erfpacht tot uitdrukking te brengen.

3 Zie M.W.J. de Bruijn, ‘Het gebruik van anachronistische begrippen als eigendom en erfpacht voor de middeleeuwse rechten op onroerend goed’, *Signum. Tijdschrift van de contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de middeleeuwen*, 1996, 121-128; en 1997, 48-54; C.M. Cappon, ‘Erfelijke pacht of erfpacht? Over de methode in de rechtsgeschiedenis’, *Signum*, 1997, 41-48. Zie inmiddels ook M.W.J. de Bruijn, ‘Opmerkingen bij het middeleeuwse recht van verval’, *Pro Memoria*, 2008, 149-165; en M.W.J. de Bruijn, ‘Hereditario iure – in enen erfrecht. Kanttekeningen bij de interpretatie van de rechten op onroerend goed in 's-Hertogenbosch vóór 1811’ (te verschijnen). Zie voorts over deze problematiek recentelijk H. van der Linden “‘Eigendomsverschuiving’, een kwalijke misvatting. De abdis Mariënweerd en de zaak van de Gemene Buren van Wijk (14e en 15e eeuw)”, in: E.C. Coppens e.a. (red.), *Fabrica Iuris. Opstellen over de ‘werkplaats van het recht’ aangeboden aan Sjoerd Faber*, Nijmegen, 2009, 21-29.

4 Ik houd me hier aan het gewone spraakgebruik en negeer de juridische nieuwspraak van het Nieuw Burgerlijk Wetboek, waarin zoals bekend goederen zaken en zaken goederen zijn geworden.

schillende rechtshistorici lijnrecht tegenover elkaar. Terwijl W. van Iterson de eigendomsverschuiving verdedigde, werd deze ontkend door P.W.A. Immink en H. van der Linden.

Wie van mijn stellingname in dit discours ten gunste van Immink en Van der Linden heeft kennisgenomen, zal niet verbaasd zijn dat ik van mening verschil met Kos, die in zijn proefschrift de kant van Van Iterson kiest. Hij vindt zelfs dat deze ‘weinig heel liet’ van de opvattingen van Van der Linden.⁵ Het gevolg van zijn keuze is een opeenstapeling van anachronismen die geen recht doet aan de historische werkelijkheid en tot misverstand aanleiding geeft. Hij heeft dit overigens gemeen met de meeste auteurs die over Naardingland hebben geschreven. Zij duiden immers doorgaans de verhouding tussen de abdij Elten, de Hollandse graaf en de gebruikers van de grond aan in de moderne privaatrechtelijke terminologie van eigendom, blooteigendom en erfpacht.⁶

Het middeleeuwse stelsel van rechten op de grond en de personen die erop woonden, kan echter niet in deze moderne terminologie worden gevat en ik vind het spijtig dat Kos zich hieraan in zijn nieuwe omvangrijke studie over de Naardinglandse marken niet heeft weten te ontworstelen. Hiermee miskent hij om te beginnen dat het middeleeuwse stelsel van deze rechten hiërarchisch of piramidaal was opgebouwd, waarbij de bovenzijde van de piramide beheerst werd door – om in moderne termen te spreken – publiekrecht en aan de onderzijde door privaatrecht. Het is hierdoor onmogelijk dit systeem te vatten in moderne, aan het civiele recht ontleende termen.

Laat ik beginnen met te definiëren wat we in dit verband onder publiekrechtelijk dienen te verstaan. In het kort gezegd omvat het publiekrecht het geheel van rechtsregels die de organisatie van de overheid en de verhouding tussen de overheid en haar onderdanen, de ‘gemeente’, betreffen.⁷ Het gaat bij dit laatste om een verticale verhouding, een ‘gezagsverhouding’. Regelgeving, bestuur en rechtspraak werden door beide elementen, overheid en gemeente, in samenwerking uitgeoefend. Aanvankelijk gebeurde dit in de vorm van rechtspraak, waarin dus sprake was van een ‘heerlijk’ en een ‘gemeentelijk’ element. De heer of zijn vertegenwoordiger vorderde het recht van de rechtsgenoten, de gemeente, die vervolgens een uitspraak deden. Hierna was de heer of diens vertegenwoordiger belast met de uitvoering.

In de hoge of volle middeleeuwen – de periode van ongeveer 900 tot 1250 – was het publiekrecht zeer versnipperd. Een staat zoals wij die kennen bestond niet en het algemene

5 Kos, *Van meenten tot marken*, 287, noot 149. In werkelijkheid is het artikel van Van Iterson één grote *petitio principii*, waarbij voortdurend uitgegaan wordt van wat nu juist bewezen moet worden, namelijk dat er in de uitgangsfase eigendom bestond die overeenkwam met de modernrechtelijke. Dat is immers een noodzakelijke voorwaarde om van eigendomsverschuiving te kunnen spreken. Maar er bestond in de uitgangsfase geen eigendom en dus kon de eigendom ook niet verschuiven. Fundamenteel hierover is nog steeds de studie van P.W.A. Immink, “Eigendom” en “heerlijkheid”. Exponenten van tweërlei maatschappelijke structuur”, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 1959, 36-74, door Kos geraadpleegd maar klaarlijk niet in haar consequenties doordacht.

6 Kos, *Van meenten tot marken*, bv. 46-61.

7 In het moderne recht gaat het vanzelfsprekend over de verhouding tussen de overheid en de ‘burgers’, maar dit is voor de Hoge Middeleeuwen vanzelfsprekend een anachronisme.

openbare gezag, in beginsel uitgeoefend door graven, was uitgehold doordat het uit handen was gegeven of door derden geïsurpeerd. In West- en Midden-Europa stond aan de top van de piramide voor wat het wereldlijk recht betreft de koning of keizer van het Heilige Roomse Rijk. Onderaan stond het gezag van de huisvader over zijn ‘huis’: zijn vrouw en kinderen en zijn personeel.⁸ Daar tussenin bevond zich een scala van gezagsverhoudingen over uiteenlopende groepen personen. Ik zal dit in dit artikel concreet toelichten aan de hand van Naardingland en van een stedelijk gebied, de Omloop van Sint-Marie in Utrecht.

Naardingland

Een van de rechtsfiguren waardoor het algemene overheidsgezag, met aan de top de koning of keizer, in de middeleeuwen was uitgehold, was de immuniteit. Hierbij werd een goederencomplex aan dit algemene gezag onttrokken en in handen gegeven van de ‘immunist’. In veel gevallen betrof het belangrijke kerkelijke instellingen, zoals bisdommen en kloosters. Ook het klooster Elten heeft een dergelijke immuniteit verworven.

De abdij Elten had het goederencomplex Naardingland verkregen van een graaf Wichman en zijn vrouw Luitgard. Zij hadden er een klooster gesticht, waarvan hun dochter Luitgard de eerste abdis werd. Naardingland werd op 29 juni 968 uit het bezit van graaf Wichman en zijn vrouw door keizer Otto I aan de abdij geschonken.⁹ Interessant is dat in deze oorkonde duidelijk over het rechtskarakter van dit complex wordt gesproken. De keizer spreekt over zekere bezittingen die behoorden tot zijn keizerlijk recht (*quasdam res nostri imperatorii iuris*). Over Naardingland zegt hij dat het zijn *predium* was en dat graaf Wichman het als *beneficium* hield. Volgens het toenmalige recht betekende dit dat Wichman het van hem in leen hield. Het hoogste, doorgaans als *allodium*, hier als *predium* aangeduide recht, berustte zonder twijfel bij de keizer. Voorts wordt gesproken over alles wat zijn graaf Wichman in het graafschap Hamaland aan bezittingen (*rerum*) bezat en over goederen die tot het koningsgoed (*fiscum*) behoorden. De abdij kreeg het recht hiermee te doen wat haar goeddunkte. In een oorkonde van 3 augustus 970 werden de bezittingen in een zogeheten pertinentieformule nader gespecificeerd. Hieruit blijkt dat er ook onvrijen (*mancipiis*) deel van uitmaakten.¹⁰

Dit laatste hield in dat ook overheidsgezag deel uitmaakte van de schenking. Mogelijk werd dit korte tijd later uitgebreid over de vrijen. Op 14 december 973 nam keizer Otto II op verzoek van graaf Wichman en zijn vrouw het klooster in bescherming, verleende het

⁸ De theorievorming hierover is nog volop in ontwikkeling. Aansprekend is de recente synthese van P. Blicke, *Das alte Europa. Vom Hochmittelalter bis zur Moderne*, München, 2008.

⁹ E. Wisplinghof (ed.), *Rheinisches Urkundenbuch. Ältere Urkunden bis 1100* (hierna verkort RU), dl. 2, Düsseldorf, 1994, nr. 146: ‘quicquid prenominatus comes in comitatu Nerdincklant beneficii, nos vero predii ad eam diem habuimus, et quicquid eidem in comitatu Hammelant rerum fuit aut prediorum ad fiscum pertinentium’ (ook OSU, dl. 1, nr. 126).

¹⁰ RU, dl. 2, nr. 147: ‘curtibus cum ecclesiis, edificiiis, mancipiis, terris cultis et incultis, agris, campis, pascuis, pratis, silvis, aquis aquarumque decursibus, molendinis molendinorumque locis, piscationibus, venationibus, quesitis et inquirendis, viis et inviis, exitibus et redditibus, mobilibus et immobilibus rebus omnibusque petinentiis et adiacentibus’ (OSU, dl. 1, nr. 127).

onder meer de vrije keuze van abdissen en immuniteit. Hierbij werd uitgedrukt dat geen openbare rechterlijke functionarissen, onder wie dus de graven, zich met de bezittingen van de abdij mochten bemoeien, alleen de voogden die de abdis zou benoemen.¹¹ Op 18 december 996 formuleerde keizer Otto III nog nadrukkelijker dat de abdij en haar bezittingen, waaronder Naardingland, volledig vrij waren van het gewone openbare overheidsrecht. Voor een onvrije van de kerk die buiten haar bezittingen woonde, mocht zij voortaan zelf bepalen onder de rechtsmacht van welke van haar voogden hij of zij zou vallen.¹² Dit betekende dat de abdis voortaan zelf de overheidsfunctionarissen in haar bezittingen en over de tot haar abdij behorende personen kon aanstellen en vrij de bestuurs- en rechtsmacht erover kon uitoefenen. De rechten werden op 10 april 1129 nog eens uitvoerig door koning Lotharius bevestigd.¹³

Enkele jaren tevoren, in 1122, was tussen de paus en de keizer het Concordaat van Worms gesloten. Dit verdrag beperkte de rechten van de keizer over de kerk, met name het recht om direct bisschoppen te benoemen. Hiermee kwam er een eind aan het zogenoemd rijkskerkenstelsel. In dit stelsel oefenden de bisschoppen behalve kerkelijk ook wereldlijk gezag uit. Wat dit laatste betreft waren zij gesteld boven de andere rijksfunctionarissen zoals hertogen en graven. Zo vormden de bisschoppen de belangrijkste steunpunten van de koningen en keizers van het Rijk.

Een van de vérstrekkende gevolgen van het Concordaat van Worms was dat de keizer niet meer op de bisschoppen als dragers van wereldlijk overheidsgezag kon steunen, maar omgekeerd de bisschoppen ook steeds minder op de keizer. De bisschoppen kwamen nu min of meer als gelijken te staan tegenover de hertogen en graven. Maar terwijl deze laatsten een dynastie vormden en zo hun opvolging zeker stelden, moest in de bisdommen steeds een nieuwe bisschop worden gekozen. En omdat de bisschoppen volgens het Concordaat moesten worden gekozen door de geestelijkheid en ‘het volk’, oefenden de wereldlijke machthebbers grote invloed uit op de keuze. Zo kwamen de Utrechtse bisschoppen steeds meer onder invloed van met name de naburige groten. In een aantal gevallen werd de bisschopszetel bekleed door leden van de betreffende geslachten.

Het veranderde politieke bestel heeft ertoe geleid dat de positie van de koningen en keizers verzwakte en de rijksfunctionarissen zich steeds zelfstandiger gingen gedragen. Ze

11 RU, dl. 2, nr. 149: ‘ut nullus iudex publicus vel quislibet ex iudiciaria potestate in ecclesias aut loca vel agros seu reliquas possessiones iam dicte ecclesie, quas nunc infra ditionem regni nostri legibus possideat vel que deinceps in iura eius divina clementia voluerit augeri, ad causas iudiciario more audiendas vel freda exigenda, mansiones vel paratas faciendas aut fideiussores tollendos aut homines ipsius ecclesie contra rationem distringendos nec ullas redibitiones vel inusitatas occasiones requirendas ullo umquam tempore ingredi audeat vel ea, que supra memorata sunt, penitus exigere presumat, nisi advocatus, quem abbatisa eligerit ad utilitatem eius et consoriorum ibi Deo sancto Vitoque martiri Christifamulantium’ (OSU, dl. 1, nr. 129). Doorgaans wordt aangenomen dat het in 973 alleen nog maar ging om de lage jurisdictie, zie bv. D.Th. Enklaar, *Geschiedenis van Gooiland*, dl. 1, Hilversum, 1938, facs. Hilversum, 1972, 16.

12 RU, dl.2, nr. 150: ‘iubemus, ut in eodem monasterio vel locis ad id pertinentibus nullus dux, comes vel vicecomes, nullus marchio vel quislibet schuldatio vel alia iudiciaria persona ullum habeat placitum nec parafredas vel paratas faciendas nec aliquid exigatur servile servitium. Preterea eiusdem abbatisse servus, in cuiuscumque habitat comitatu, alterius comitis non eat ad placitum, sed ad eius solummodo, quemcumque abatisa sibi eligere velit advocatum’ (OSU, dl. 1, nr. 146).

13 OSU, dl. 1, nr. 326.

gingen zelfs steeds meer de soevereine rechten van de keizers en koningen uitoefenen. In 1220 sloot keizer Frederik II hierover een verdrag met de bisschoppen, de *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis*, en in 1231/32 met de wereldlijke groten, het *Statutum in favorem principum*. De ‘vorsten’ of ‘landsheren’ zijn hierdoor zelf nagenoeg soeverein geworden.¹⁴

In deze nieuwe politieke constellatie hebben vooral de graven van Holland hun territoir en macht weten uit te breiden, voornamelijk ten koste van de Utrechtse bisschoppen, die hun wereldlijk territoir zagen slinken tot het Nedersticht (ongeveer de tegenwoordige provincie Utrecht) en het Oversticht (om en nabij de stad Groningen, Drenthe en Overijssel).

In deze strijd om grondgebied en macht was ook Naardingland een begerenswaardige prooi voor de Hollandse graaf. Omstreeks 1275 stond het gebied ten behoeve van de abdij Elten waarschijnlijk onder de voogdij van de heren van Amstel, wier grondgebied en machtsbasis gelegen was ten westen van Naardingland. De Amstels waren in oorsprong onvrije dienstlieden van de Utrechtse bisschop, maar zij hadden hun macht en aanzien in de loop van de eeuwen sterk weten uit te breiden. De bisschoppen waren hier niet tegen opgewassen, maar met de Hollandse graven lag dit anders.¹⁵ Opmerkelijk is dat nergens in de bronnen sprake is van het grafelijk gezag in Naardingland. De graven oude stijl oefenden namens de keizer onder andere rechtspraak uit over de vrije personen in hun graafschap. Wellicht is het graafschap al in 968 – of anders later – volledig opgegaan in het complex van de abdij van Elten.

Volgens een oorkonde uit 1224 had Gijsbrecht II van Amstel toen goederen van de abdij Elten in leen. Hij verklaarde in dat stuk dat hij zijn vrouw, kinderen en erfgenamen afstand had laten doen van hun recht op die goederen. Zij zouden na zijn dood het recht erop slechts door gunst van de abdis kunnen verkrijgen. Deze afstand vond plaats in Utrecht ten overstaan van de bisschop en zijn raad.¹⁶ Hoogstwaarschijnlijk was het de bedoeling om een dam op te werpen tegen het erfelijk worden van het leen, waardoor de abdis de beschikkingsmacht over de goederen nagenoeg kwijt zou zijn geweest. Net als vele andere grotere en kleinere heren waren de Amstels voortdurend bezig hun bezittingen en hun macht uit te breiden. In 1233 vaardigde Gijsbrecht van Amstel een oorkonde uit ‘in Nardinclant’,¹⁷ waaruit blijkt dat zijn rol er niet was uitgespeeld.

Maar uiteindelijk hebben de Amstels het moeten afleggen tegen met name de Hollandse graven. Zoals aan het begin van dit artikel al is verhaald, haalde in 1280 graaf Floris V een grote slag binnen. Het hele complex Naardingland werd op 13 mei van dat jaar door de abdis

¹⁴ Voor de hiervoor behandelde begrippen verwijs ik naar de algemene literatuur, vooral de Duitse ‘verfassungsgeschichtliche’, en voor wat Nederland betreft met name naar J.Ph. de Monté ver Loren en J.E. Spruit, *Hooflijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, Deventer, 20007.

¹⁵ Overigens waren ook anderen vroeg in Naardingland gerechtigd. Zo had de abdij Werden aan de Ruhr er al in de tiende eeuw bezit en ook het omstreeks 1048 gestichte Utrechtse kapittel van Sint-Jan was er gerechtigd, zie bv. Kos, *Van meenten tot marken*, 290-292. Op deze bezittingen en rechten ga ik hier niet in.

¹⁶ K. Heeringa (ed.), *OSU*, dl. 2, 's-Gravenhage, 1940, nr. 730.

¹⁷ *OSU*, dl. 2, nr. 849; J.G. Kruisheer e.a. (ed.), *OHZ*, dl. 2, Assen, 1986, nr. 543 (oorkonde van 10 februari 1233).

van Elten erfelijk uitgegeven aan de Hollandse graaf. De abdis behield zich haar leenmannen voor en zij erkende niet de overdracht van goederen die deze leenmannen buiten haar om aan Gijsbrecht van Amstel – de vierde met die naam – hadden gedaan. Deze op onrechtmatige wijze vervreemde goederen maakten wél deel uit van het complex dat de graaf verwierf.

De abdis beloofde op 13 mei binnen een jaar de schriftelijke toestemming van haar klooster aan de graaf te zullen geven.¹⁸ Verder vond de uitgifte plaats onder het voorbehoud dat wanneer Gijsbrecht van Amstel een beter recht kon aantonen, de graaf het complex terug kon overdragen aan de abdis. Wel moest deze dan toch de 200 pond voldoen die hij uit hoofde van de overeenkomst had beloofd op Sint-Jacobsdag (25 juli) naastkomend te zullen betalen.¹⁹

Het spreekt voor zich dat hier conflictstof tussen de graaf en Gijsbrecht geboren was. Deze laatste gaf zich niet zonder meer gewonnen. Nog in 1292 moest hij beloven vijf oorkonden over Naardingland die hij in zijn bezit had aan graaf Floris V af te staan.²⁰ Voortaan bezat de graaf in Naardingland de wereldlijke overheidsmacht, zoals hij die ook in de rest van zijn machtsgebied – zijn ‘landsheerlijkheid’ in wording – bezat.

Het is wel verklaarbaar waarom de abdis van Elten in 1280 gekozen heeft voor een erfelijke uitgifte tegen een jaarlijkse *firma pensio* van 25 pond Utrechts. Al vroeg is het aan kerkelijke instellingen verboden om goederen te vervreemden of uit te geven in leen. Dit laatste betekende namelijk dat de uitgever er geen regelmatige inkomsten meer uit genoot. De leenverhouding leverde slechts bij bepaalde gelegenheden revenuen op, terwijl de hier gekozen rechtsfiguur niet alleen jaarlijks een bedrag opbracht, maar bovendien de betaling ervan ieder jaar opnieuw de rechtsverhouding in herinnering riep.

In het jaar 1300 is de zaak met betrekking tot de rechtstoestand van Naardingland nog gecompliceerder geworden. Op 21 mei van dat jaar beleende graaf Jan II zijn broer Gwij van Henegouwen met de bezittingen van allen die schuldig waren aan de dood van Floris V. Uitdrukkelijk werd hierbij genoemd ‘dat ghoet van Nardingherlant mit sinen rechte, datter toebehoert’.²¹

Vatten we het bovenstaande samen, dan zien we met betrekking tot de rechten op Naardingland het volgende: aan de top van de door mij geschetste piramide van rechten stond vanaf de tiende eeuw de abdis van Elten als allodiste – zij bezat het *predium* of *allodium* –, hieronder vanaf 1280 de graaf van Holland, die het complex tegen betaling van een jaarlijkse ‘pacht’ van haar hield, en vervolgens daaronder weer Gwij van Henegouwen, die het in 1300 in leen had gekregen van zijn broer graaf Jan II van Holland. Verder behoorden tot het complex leenmannen, die mogelijk nog publieke bevoegdheden hebben gehad, zoals in de dertiende eeuw de heren van Amstel en mogelijk ook al de heren van Nijenrode.²² On-

18 OSU, dl. 4, nr. 2034; J.G. Kruisheer e.a. (ed.), OHZ, dl. 4, Assen, 1997, nr. 1906.

19 OSU, dl. 4, nr. 2036 (1280 mei 14); OHZ, dl. 4, nr. 1909.

20 F. Ketner (ed.), OSU, dl. 5, Den Haag, 1959, nr. 2515; E.C. Dijkhof m.m.v. J.G. Kruisheer (ed.), OHZ, dl. 5, Den Haag, 2005, nr. 2706.

21 OSU, dl. 5, nr. 3959.

22 Kos, *Van meenten tot marken*, 184-187.

deraan de piramide bevonden zich de grondgebruikers, de boeren die het land bewerkten. Ook deze hadden hun doorgaans erfelijke rechten, die zij ‘hielden’ van de abdis van Elten, vanaf 1280 van de Hollandse graaf en vanaf 1300 van diens broer Gwij van Henegouwen. Aanvankelijk zullen zij onder meer verplicht zijn geweest tot herendiensten, later beperkten hun verplichtingen zich tot afdrachten, zoals de zogeheten koptiend. Deze tiend moest oorspronkelijk worden opgebracht aan de abdis van Elten, die hem in leen had uitgegeven. In de veertiende eeuw blijken de heren van Nijenrode hiervan de leenman te zijn.²³ Van de uitgifte aan de graaf van Holland in 1280 was deze tiend daarom uitgezonderd.

Naardingland is oorspronkelijk beheerd als één domein. In de oorkonde van 1129 wordt gesproken van de *curtis quae dicitur Nerdincklant*, de hof die Naardingland genoemd wordt. Hoogstwaarschijnlijk ging het hierbij om een zogeheten tweeledig domein: een hof of hoofdhoeve die rechtstreeks geëxploiteerd werd en verder ook als bestuurs- en inningscentrum fungeerde, en daarnaast een aantal hoeven waarop onvrije boeren werkten. Deze boeren waren verplicht tot afdrachten en herendiensten, maar zij bezaten ook gebruiksrechten op de grond, zowel individuele of althans familiale rechten als collectieve rechten op de niet ontgonnen gronden. Het is opmerkelijk dat ook de eerste gegevens over het beheer van de onontgonnen gronden één organisatie voor heel Naardingland noemen.

Al vroeg zijn de individuele rechten erfelijk geworden. Wanneer een boer aan zijn verplichtingen voldeed, kon hij niet van ‘zijn’ grond worden gezet en bij zijn dood traden zijn erfgenamen – of althans een van hen – in zijn rechten. Wat de gemeenschappelijke gronden betreft, is het de laatste decennia de gewoonte om de zogeheten marken – organisaties voor het beheer van gemeenschappelijke gronden – geen lange geschiedenis toe te dicht. Dit is zeker het geval wanneer men in termen van een formele organisatie denkt. Maar dit laat onverlet dat er al vanouds door de grondgebruikers beslissingen moeten zijn genomen over de uitoefening van het boerenbedrijf en met name over het gebruik van die ‘gemeenten’. De besluiten en de rechterlijke vonnissen zullen tot stand gekomen zijn in het hofgerecht van het domein. Een dergelijk gerecht werd voorgezeten door de meier, degene die door de grondheer was belast met de organisatie. Hij trad op als rentmeester en als voorzitter van het gerecht. De vonnissen werden echter gewezen en de besluiten genomen door de rechtsgenoten, in dit geval de onvrije boeren.²⁴

Naarmate de bevolking groeide, zal de noodzaak tot afbakening en nadere organisatie groter zijn geworden. De grondheren profiteerden hiervan door zich voor de formalise-

²³ *Ibidem*, 139-141.

²⁴ Dat er wel degelijk al vroeg sprake kan zijn geweest van enige organisatie blijkt bijvoorbeeld uit een akte van de abdis Lorsch van 801, waarin gesproken wordt van een stukje erf – ‘*particula hereditatis*’ en ‘*curtile*’ genoemd – op de Veluwe in het dorp of domein Engeland met een twaalfde deel in het bos geheten Bráclog. Ook komen we hier – dus op betrekkelijk korte afstand van Naardingland – al in de achtste eeuw de benaming ‘mark’ tegen en wel voor een hoeve in Uddel (‘*in Felaoua in villa vel marca Uttiloch hubam*’) en in Apeldoorn (‘*in villa vel marca Appoldro duas partes de una huba*’). Bij de laatste ging het dus om twee delen van een hoeve, K. Glöckner (ed.), *Codex Laureshamensis*, dl. 1, Darmstadt, 1929, 99. We moeten ons echter wel realiseren dat ‘mark’ ook gewoon grondgebied kan betekenen. Dat het verwijst naar een vroegmiddeleeuwse markeorganisatie neemt tegenwoordig vrijwel niemand meer aan.

ring te laten betalen. In Naardingland is dit uitgemond in één ‘meente’, later enkele zogeheten markegenootschappen.²⁵ De formele organisatie hiervan heeft omstreeks 1300 plaatsgehad.

Kos meent de problemen over het benoemen van de rechten op de grond te kunnen oplossen door uit te gaan van tweeërlei eigendom of ‘duplo-eigendom’: *dominium directum* en *dominium utile*.²⁶ Het gaat bij deze onderscheiding om een poging van middeleeuwse Romanisten om de gecompliceerde werkelijkheid van de middeleeuwse rechten op onroerend goed te vatten in het Romeinsrechtelijke systeem. Het spreekt, gezien het bovenstaande, voor zich dat die poging gedoemd is te mislukken. Zelfs wanneer men de nieuwe begrippen beperkt tot privaatrechtelijke betrekkingen, doen ze geen recht aan de middeleeuwse rechtswerkelijkheid, omdat ook in het civiele recht een keten van al dan niet erfelijke uitgiften mogelijk was.

Ook de rechtsfiguur van de ‘regalia’, die Kos aanvoert, is afkomstig van de Romanisten en bedoeld om koninklijke rechten te creëren of althans het bezit ervan te pretenderen. Ze zijn in de loop van de twaalfde eeuw geformuleerd ten behoeve van de koningen en keizers van het Rijk, die er vervolgens veelvuldig een beroep op hebben gedaan. In de dertiende eeuw zijn deze rechten, door middel van de genoemde oorkonden uit 1220 en 1231/32, afgestaan aan de kerkelijke en wereldlijke vorsten, de landsheren. Vanzelfsprekend konden de regalia in botsing komen met de inheemse erfelijke gebruiksrechten en hebben ze ook geleid tot aantasting van die rechten.²⁷

De door de geleerde juristen ingevoerde begrippen en ideeën gingen voor wat Naardingerland betreft een rol spelen in de vijftiende eeuw, toen hertog Karel de Stoute als landheer van Holland er een beroep op deed om zijn rechten tegenover de grondgebruikers te versterken. Het Romeinse recht werkte in het algemeen sterk ten gunste van de grondheren tegenover de vanouds erfelijk gerechtigden op de grond. Toch werden de Gooise grondgebruikers uiteindelijk voor de Grote Raad van Mechelen grotendeels in het gelijk gesteld.²⁸ Uiteindelijk zijn de erfelijke grondgebruikers van Naardingland/het Gooi eigenaar gewor-

²⁵ Althans volgens Kos; juist andersom Enklaar, *Geschiedenis van Gooiland*, dl. 1, 47-48. Deze spreekt van één markeorganisatie, waaruit meerdere ‘meenten’ zijn ontstaan. Dit geeft weer eens aan hoe problematisch het gebruik van termen kan zijn.

²⁶ Kos, *Van meenten tot marken*, 257.

²⁷ *Ibidem*, 258. In ‘Het gebruik van anachronistische begrippen’ heb ik gesteld dat de erfelijk gerechtigden in het algemeen de volledige beschikkingsmacht over hun goed hebben verkregen (*ibidem*, 123). Kos verabsoluteert dit door ‘in het algemeen’ weg te laten en zegt (blz. 251-252): ‘En dat ging zeker op als de pachters machtige landsheren waren. Hier tegenover stonden dus de gewoontelijke gebruiksrechten, waardoor die volledige beschikkingsmacht er juist niet was.’ Hij heeft kennelijk niet begrepen dat ik juist doelde op de bezitters van die ‘gewoontelijke gebruiksrechten’, althans wanneer het om erfelijke rechten ging. Er was niet altijd sprake van de volledige beschikkingsmacht. Soms behield bijvoorbeeld de uitgevende persoon of instelling zich een voorkooprecht voor. Men zie bv. de positie van de ‘ewelike erfpacht’ in de stad Utrecht in mijn hiervoor genoemd artikel ‘Opmerkingen bij het middeleeuwse recht van verval’. Overigens komt in de oorkonde van 6 mei 1280, waarbij de Hollandse graaf het complex Naardingland tegen een erfelijk bedrag verkreeg, geen beperking van zijn beschikkingsmacht voor. In beginsel kon hij Naardingland dus vrij vervreemden en bezwaren. In werkelijkheid is dit ook gebeurd door een van zijn rechtsopvolgers in 1300, toen graaf Jan II het goed aan zijn broer Gwij in leen heeft gegeven. Nergens blijkt dat de abdis van Elten zich hiertegen heeft verzet of zelfs kon verzetten.

²⁸ Kos, *Van meenten tot marken*, 250-287.

den van zowel hun particuliere als hun gemeenschappelijke rechten op onroerend goed en niet 's Rijks Domeinen die in de rechten van de Hollandse graven en later van de Staten van Holland zijn getreden. Met eigendomsverschuiving heeft dit alles niets van doen.

Wanneer men, zoals ook Kos in zijn nieuwe studie weer doet, de abdis of haar abdij aanduidt als (bloot)eigenaar²⁹ en de graaf als erfpachter, doet men niet alleen tekort aan zijn publiekrechtelijke positie, maar brengt men door een dergelijke anachronistische terminologie ook de lezer in verwarring. Die verwarring wordt nog groter doordat Kos vervolgens ook de graaf als blooteigenaar aanduidt. Hij spreekt zelfs van de graaf als blooteigenaar en de abdis van Elten als 'de ware blooteigenaar'.³⁰ En elders in zijn werk worden ook nog de Naardinglandse boeren eigenaar van de door hen bewerkte grond genoemd.³¹

De conclusie moet dan ook zijn dat het hele moderne begrippenapparaat van eigendom, blooteigendom en erfpacht, net als dat van *dominium directum* en *dominium utile*, tekortschiet om de middeleeuwse rechtswerkelijkheid te duiden.

De Omloop van Sint-Marie in de stad Utrecht

Hoe verkeerd, om niet te zeggen onmogelijk, het is het middeleeuws systeem van de rechten op onroerend goed te vatten in modernrechtelijke termen, kan ook nog eens duidelijk gemaakt worden aan de hand van een stedelijk voorbeeld: de zogeheten Omloop van Sint-Marie in de stad Utrecht.³²

In 1165 schonk een vrouw Bezela hier een grondstuk aan de Utrechtse kapittels van Oudmunster, Sint-Jan en Sint-Marie. Zoals uit latere gegevens blijkt, kwam het beheer te liggen bij het kapittel van Sint-Marie dat uit de inkomsten de vereiste uitkeringen deed aan de twee andere kapittels.

Het betrof een langgerekt perceel vanaf de Oudegracht tot de Mariaplaats, tussen de Zadelstraat en de Boterstraat. Ook het noordelijk deel van de Lijnmarkt behoorde ertoe. Daar werd – waarschijnlijk al vóór 1170 – tussen de gracht en de Lijnmarkt een huis gebouwd dat 'Het Grote Huis aan de Gracht' werd genoemd. Het werd gesplitst in een aantal kamers en kelders. Deze en de verder op het perceel uitgezette kavels werden erfelijk uitgegeven tegen een jaarlijks te betalen tijns.

In 1196 ontstond er een conflict tussen het kapittel van Sint-Marie en de stad over de rechten op het perceel. Er werd toen een overeenkomst gesloten waarbij werd bepaald dat

29 *Ibidem*, bv. 111: 'anderzijds was er de bloot-'eigendom' van of het gezag over de grond van de centrale overheid, waarbij gezegd moet worden dat tot 1815 het stift Elten de werkelijke bloot-eigenaar was.'

30 Bv. blz. 286: 'De bloot-eigendom van de gemene gronden werd aan eiser (de Hollandse grafelijkheid) toegekend, terwijl het gebruik daarvan aan de Gooise boeren werd toegestaan (maar, zoals gezegd, de ware blooteigenaar was het stift Elten).'

31 Bv. blz. 44: 'In de dorpen waren de boeren eigenaar of huurder (soms zelfs eigenaar-gebruiker) van minimaal 1 en maximaal 4 morgen bouwland'; en blz. 139: 'want ze moesten 'gegoed' zijn, dat wil zeggen grondeigenaren'.

32 Zie de uitvoerige beschrijving in M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspreek over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, Utrecht, 1994, 385-394.

de inkomsten en uitgaven uit het geheel gezamenlijk zouden worden gedeeld. Zoals uit latere gegevens blijkt, werd er een zogeheten tijnsheerlijkheid gevormd, waarbij de stad en het kapittel als tijnsheren optraden en de jurisdictie regelden. Hiertoe werd er een zogeheten tijnsgericht ingesteld. Voor dit gerecht werden de geschillen betreffende de rechten, de ‘tijnsveren’, op de percelen behandeld (contentieuze jurisdictie) en vond de overdracht en bezwaring van rechten plaats (vrijwillige jurisdictie).

In 1308 komen we de benaming Omloop voor het eerst tegen. Stad en kapittel spreken dan van ‘onsen vrien eyghen, dat wi tot enen erfijns ghegheven hebben, dat die Ommeloep heet, de ghelegghen is tusken der Botterstrate enten Steenwech, ende dat erve dat daervoer opte grafte ghelegghen es, dat ons thoebehoert’.³³ Deze Omloop van Sint-Marie heeft bestaan tot 1811, toen er met de invoering van de Franse wetgeving een eind aan is gemaakt.

Het is de vraag of van de oorspronkelijke uitgiften tegen de betaling van een jaarlijkse en erfelijke tijns afzonderlijke oorkonden zijn vervaardigd en uitgereikt. Er is er in ieder geval voor zover mij bekend geen enkele bewaard gebleven. Waarschijnlijk heeft de eerste uitgifte van de percelen nog mondeling plaats gehad met aantekening in een tijnsregister of eerder nog op een tijnsrol. Een dergelijke rol of register bezat juridische bewijskracht. Degenen die percelen in jaarlijkse en erfelijke tijns verkregen werden ‘tijnsgenoten’ genoemd en konden deelnemen aan de rechtspraak van het tijnsgericht. Het recht op hun percelen, waar doorgaans ook de opstal onder begrepen werd, werd althans in later tijd aangeduid als ‘de vrije tijnsweer’.³⁴

In ieder geval konden, zoals uit de bewaard gebleven oorkonden blijkt, de tijnsgenoten minstens vanaf de veertiende eeuw hun goed vrij vervreemden, bezwaren en ook zelf weer erfelijk uitgeven. Een voorbeeld van dit laatste betreft het huiserf dat Johan de Witte op 30 mei 1335 ‘gaf tenen eweliken erfpachte meyster Mychiel den verlichter ende Lysebetten sinnen wive’³⁵. Zij verkregen dit huiserf ‘op sulken tinsse alse ghelegen is in de Zadelstrate’, en verder voor drie pond en vijftien schellingen per jaar te betalen aan de uitgever. Voortaan moesten zij de tijns betalen aan het kapittel en de stad als tijnsheren. In de oorkonde werd voorts de in Utrecht gebruikelijke clausule opgenomen:

dat Johan de Witte vorseyt, siin erfnamen noch siin nacomelinghen nyet meer en moeghen vercopen noch wech gheven, noch versetten noch versellen an deser vorseyder hofstede dan desen vorgheuoemden erfpacht van drie ponden en vijftien scillinghen, maer meyster Mychiel ende Lysebet siin wiif vorgheuoemt, hoer erfnamen ende hoer nacomelinghen moeghen vryliken vercopen of wech gheven, of versetten of versellen dese vorseyde hofstede ende de husing-

33 Utrecht, Het Utrechts Archief (hierna verkort HUA), Archief van de stad Utrecht (hierna verkort Stad) I, inv.nr. 255. Met de Steenweg is niet de tegenwoordige Steenweg maar de Zadelstraat bedoeld.

34 Zie bv. HUA, Stad, Supplement 42, blz. 2-3 (19 mei 1523): ‘den vrijen thynssweer ende alle recht ende toeseggen ... aan twee huysingen ende hoffsteden gelegen in die Lijntmerct inden Ommeloopp voirscreven ende in onsen gerichte’.

35 Dit was Michiel van der Borch, de oudste bij naam bekende schilder in de Noordelijke Nederlanden. Hij verlichtte de befaamde Maerlantbijbel en zette daar zijn signatuur met het jaartal 1332 in, zie www.broerendeburijn.nl/MichielBorch.html (incorrect afgedrukt in *Oud-Utrecht*, 2009, 186-190).

he de daer nu op ghetimmert staen of hier na ghetimmert warden onder sulken pacht ende vordwarden alse hier voer bescreven staet.³⁶

Met andere woorden, de uitgever Johan de Witte kon alleen nog het pachtbedrag vervreemden of bezwaren, maar de verkrijger, Michiel de verluchter en zijn vrouw Liesbet, het erf zelf en de bebouwing die erop stond of erop gezet zou worden.

Wie waren nu in deze casus de eigenaars: de stad en het kapittel als tijnsheren, Johan de Witte als tijnsgeenoot en uitgever ‘tenen eweliken erfpacht’ of de verkrijger Michiel de verluchter en zijn vrouw? Het antwoord luidt vanzelfsprekend: geen van drieën, omdat de middeleeuwen nu eenmaal geen eigendom in Romeinsrechtelijke of moderne zin kenden. Duidelijk is wél dat Michiel en zijn vrouw het recht verkregen dat het dichtst bij dat van de moderne eigendom staat. Zij en hun rechtsopvolgers verwierven immers de beschikkingsmacht over het goed zelf en mochten het erf met de bebouwing voortaan vrij ‘vercopen of wech gheven, of versetten of versellen’, mits zij jaarlijks de tijns en het pachtbedrag betaalden. De uitgever kon dit alleen nog doen met het door hem jaarlijks te ontvangen pachtbedrag. Van blooteigendom was geen sprake.³⁷

Het spreekt dan ook voor zich dat de rechtsopvolgers van Michiel de verluchter en zijn vrouw, net als de andere tijnsgeenoten van de Omloop, in de negentiende eeuw eigenaren in de modernrechtelijke betekenis zijn geworden, en niet het kapittel en de stad of de eventuele uitgevers in erfelijke pacht. Voor zover de pachten nog bestonden – meestal werden ze in de loop der jaren afgelost –, zijn ze in de negentiende eeuw grondrenten geworden, die betaald werden door de eigenaars in moderne zin aan de grondrenteheffers.

Conclusie

Het zal uit het voorgaande duidelijk zijn geworden hoe problematisch – om niet te zeggen verkeerd – het is om termen uit het moderne recht zoals eigendom, blooteigendom en erfpacht te gebruiken voor middeleeuwse rechten op onroerend goed. Het in een geheel andere maatschappelijke structuur functionerende middeleeuwse systeem³⁸ inzake de rechten op onroerend goed bestond uit een piramide van gerechtigden, waarbij aan de bovenkant van de piramide verticale – in de moderne terminologie publiekrechtelijke (dus

³⁶ HUA, Archief van het kapittel van Sint-Marie, inv.nr. 2157.

³⁷ De oorkonde bevatte de volgende, in Utrecht zeer gebruikelijke, clause: ‘waer dat sake dat meyster Mychiel ende Lysebet siin wiif vorseyt of hoeren erfnamen desen vorseyden pacht iaerlix nyet en betaelden binnen viertien daghen onbegrepen na elken vorseyden termine alse vorseven is, so vellen si van desen erfpacht ende van allen rechte dat si an deser vorseyder hofstede hadden, behouden dien heren van sinte Marien ende der stat voerseyt hoers tins ende Johan den Witten voerseyt, sinen erfnamen oft sinen nacomelinghen hoers versetens pachts ende al hoers rechts an deser vorseyder hofsteden’. Zie over het vervalrecht, met name in de stad Utrecht, De Bruijn, ‘Opmerkingen bij het middeleeuwse recht van verval’, 149-165.

³⁸ Zie Immink hiervoor genoemde artikel “Eigendom” en “heerlijkheid”. Exponenten van tweërlei maatschappelijke structuur’.

‘heer’ tegenover ‘gemeente’) – en aan de onderzijde horizontale – civielrechtelijke – verhoudingen overheersten.

Hoe kan in (rechts)historische studies dan wèl recht worden gedaan aan de middeleeuwse werkelijkheid met betrekking tot de verschillende rechten? Men zou kunnen denken aan het tussen aanhalingstekens zetten van termen uit het moderne recht om duidelijk te maken dat het niet om de moderne inhoud ervan gaat, maar dit verduidelijkt meestal niets en werkt eigenlijk net zo verwarrend als het gebruik van moderne termen zonder meer. Beter is het in sommige gevallen gebruik te maken van nieuw ingevoerde begrippen, al zal dan steeds moeten worden duidelijk gemaakt wat met zo’n nieuw ingevoerd begrip bedoeld wordt.³⁹ De uiteindelijke voorkeur geef ik aan een omschrijving van de rechten en rechtsverhoudingen, zoals ik dat ook in het bovenstaande heb gedaan. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van de in de bronnen gebruikte termen, maar dan slechts voor zover die niet tot verwarring aanleiding geven.⁴⁰ Zo zijn begrippen als ‘eyghendom’ en ‘erfpacht’ uit den boze, omdat ze inhoudelijk de suggestie van de moderne rechten wekken.

Summary

The medieval real estate system was built up as some kind of a pyramid and for this reason cannot be described in modern juridical terms. This is demonstrated by two examples: the Holland district Naardingland (het Gooi) and the territory of Saint Mary’s Omloop in the city of Utrecht. It is recommended not to use modern legal terms but to circumscribe the rights and relations, and to use the medieval terminology exclusively, if this doesn’t lead to confusion.

Keywords

medieval real estate.

39 In mijn dissertatie *Husinghe ende hofstede* heb ik op aanraden van mijn promotor H. van der Linden de termen ‘grondgerechtigdheid’ en ‘grondlastgerechtigdheid’ ingevoerd om te onderscheiden tussen degene die de beschikkingsmacht over het goed zelf bezat en degenen die lasten uit het goed hadden. Achteraf gezien ben ik niet zo gelukkig met deze termen, omdat behalve de grond ook vaak de bebouwing van een goed deel uitmaakte.

40 Hoewel dit in het gewone spraakgebruik diverse vormen van ‘toebehoren aan’ uitdrukt, gebruik ik het begrip ‘bezit’ met voorzichtigheid, omdat dit in het moderne recht een specifieke betekenis heeft gekregen. Beter vind ik het gebruik van de termen ‘recht’ of ‘gerechtigdheid’ en ‘gerechtigden’ of ‘rechthebbenden’. Hierbij zal dan wel de betreffende rechtsverhouding dienen te worden omschreven. Voor de privaatrechtelijke betrekkingen in een stad gedurende de middeleeuwen en de nieuwe tijd zie mijn te verschijnen artikel ‘Hereditario iure – in enen erfrecht. Kanttekeningen bij de interpretatie van de rechten op onroerend goed in ’s-Hertogenbosch vóór 1811’.

Inhoud

Pro Memorie 13 (2011), aflevering 1

Redactioneel		1
Artikelen		
Oebele Vries	Wolde enych man vor den stellinck clagen omme doetgelde. Het middeleeuwse landrecht van Stellingwerf	2
Marie-Charlotte Le Bailly	Langetermijntrends in de rechtspraak bij de gewestelijke hoven van justitie in de Noordelijke Nederlanden van ca. 1450 tot ca. 1800	30
Martin W.J. de Bruijn	De middeleeuwen kenden geen eigendom. Het gebruik van anachronistische begrippen voor de rechten op onroerend goed	68
Maarten Müller	Stad van justitie of stad van geweld? Misdaad en straf in 16 ^{de} -eeuws Alkmaar	80
Eddy Put	De ontsluiting van vroegmodern gerechtelijk archief: beloften en impasses (Recensieartikel)	96
Alain Wijffels	Justitie en behoorlijk bestuur: Hans Vredeman de Vries' schilderijen in het stadhuis van Danzig (Gdańsk)	103
Jan Lokin	250 jaar Pro excolendo iure patrio. Rituelen en gebruiken	119
Recensies		
Anton Kos, Van meenten tot marken (Sebastiaan Roes) 135; Conrad Gietman, Republiek van adel (Sebastiaan Roes) 143; S. van der Veen, Spaanse Groninger in Marokko (Frederik Dhondt) 147; Frans Thuijs, De ware Jaco. Jacob Frederik Muller, alias Jaco (1690-1718) (Erik-Jan Broers) 150; Chris Schriks, Staatsauteursrecht cum annexis (Bram Delbecke) 152; Sjoerd Faber, De zaak van de Zeeuwse meisjes (1870-1970) en de grenzen van het strafrecht (Bram Delbecke) 155		
Over de auteurs		157